

Tomasz Grabowski¹
Krzysztof Stachura²
Piotr Zbieranek³

Wspólnota różnorodności – co łączy, a co dzieli współczesnych gdańszczan

W tekście przedstawiona została wizja Gdańska jako wspólnoty różnorodności, czyli społeczności mieszkańców w różne sposoby związanych z miastem, a jednocześnie bardzo od siebie różnych pod kątem cech socjo-demograficznych czy czynników kulturowych i obyczajowych. Tekst składa się z kilku zasadniczych części. W pierwszej z nich scharakteryzowany został dyskurs miejskiej wspólnotowości, ze szczególnym naciskiem na przemiany budowania miejskich wspólnot. Kolejny fragment poświęcony jest przedstawieniu założeń metodologicznych i syntetycznych wniosków z badań na temat gdańskich tożsamości. Ostatnia część tekstu poświęcona jest wyzwaniom dla gdańskiej wspólnoty różnorodności i możliwym kierunkom jej ewolucji.

Słowa kluczowe: Gdańsk, miasto, wspólnota różnorodności, gdańszczanie, identyfikacja

Community of plurality –
what connects and what separates modern citizens of Gdańsk

The article depicts a vision of Gdańsk as community of plurality – residents connected to the city in various ways, at the same time different from one another in terms of socio-demographic and cultural factors. The text comprises of several main sections. First, it characterizes the discourse on urban feeling of community, emphasizing the transformations of creating urban communities. In the next part the methodology and results of research on identities of citizens of Gdańsk are brought forward. As a consequence, the authors discuss the challenges of community of plurality in Gdańsk and possible ways of its evolution.

Key words: Gdańsk, city, community of plurality, citizens of Gdańsk, identification

¹ Pomorskie Centrum Badań nad Kulturą UG; tomek.grabowski@gmail.com.

² Instytut Socjologii, Uniwersytet Gdański; krzysztof.stachura@ug.edu.pl.

³ Instytut Socjologii, Uniwersytet Gdański; p.zbieranek@gmail.com.

Dyskurs miejskiej wspólnotowości

We współczesnych naukach społecznych poszukiwanie wspólnotowych kontekstów życia społecznego cieszy się znaczącą popularnością (zob. np. Beck, Beck-Gernsheim 2002; Bellah 2007; Neal, Walters 2008; Olcoń-Kubicka 2009; Tepperman 2010). To zainteresowanie nie omija też obszaru studiów miejskich, w ramach których nieodmiennie toczy się spór o to, czy miasta pełnią dziś funkcję wspólnot, a jeśli tak, to dlaczego i w jaki sposób⁴. Debata ta trwa mimo wielu głosów krytycznych wobec potencjału miejskiej wspólnotowości, akcentujących podmywanie społecznościowych wymiarów funkcjonowania organizmów miejskich (szczególnie w dużych ośrodkach) czy sugerujących wręcz, że nawoływanie do idei wspólnoty to zbędny sentymentalizm (Mikołajewska 1999), który wzmacnia uczucie nostalgii za miastem jako idealizowaną przestrzenią życia społecznego (Brzozowska 2017). Tekst w pewnym sensie wpisuje się w tę prowadzoną od dekad dyskusję, w centrum analizy stawiając społeczność gdańszczan i próbując odpowiedzieć na pytanie, za jaki typ wspólnoty można uznać współczesny Gdańsk.

Zanim jednak przyjrzymy się temu, jak można odczytywać w tym kontekście Gdańsk, warto dokonać syntetycznego i siłą rzeczy nieco wybiórczego przeglądu sposobów myślenia o mieście jako wspólnotcie. Niewątpliwie kluczowe znaczenie dla funkcjonowania miejskich wspólnot mają dziś liczne przeobrażenia polskich miast, będące efektem głębokich przemian społecznych w przekroju całego XX w. W ich efekcie dochodziło do zmiany struktury lokalnych społeczności w obrębie wielu miast i zastępowania ich sąsiedzkimi stowarzyszeniami o przeważnie fasadowym charakterze. Wspólnoty ulegały stopniowo procesom anonimizacji i marginalizacji (Śliz, Szczepański 2018), a realizacja wartości wspólnotowych została do pewnego stopnia ograniczona zasadą indywidualnej wolności wyboru (Frysztacki 2018).

Część badaczy uważa, że procesy indywidualizacji wywarły negatywny wpływ na tradycyjnie rozumianą wspólnotowość. Sprawily bowiem, że więzi, jakie mieszkańcy mają z miejską wspólnotą, przybierają formę „ciągu styczności” – miejsce bliskich relacji sąsiedzkich zajmują relacje między konkretnymi osobami (zob. np. Wellman 1982, 1996), co niweluje znaczenie związków z miejscem i może degenerować jakość miejskich przestrzeni publicznych. Być może jednak taką wizję przeszłości należy traktować jak iluzję, wszak poszukiwanie wspólnotowości stało się politycznym programem późnej nowoczesności, rodzajem utopijnej pogoni za czymś, co albo nigdy w rzeczywistości nie istniało, albo stanowiło efekt społecznego przymusu i przemocy symbolicznej (Brzozowska 2017). Ewa Rewers

⁴ Emblematycznym przykładem tej dyskusji jest numer tematyczny „Miscellanea Anthropologica et Sociologica” pt. *Kryzys miasta jako wspólnoty*, pod red. Małgorzaty Dymnickiej i Pawła Starosty (nr 1/2018), w całości poświęcony debacie o współczesnych kontekstach miejskiej wspólnotowości.

stawia nawet znak zapytania, jeśli chodzi o sam fakt używania pojęcia wspólnoty w kontekście przemian przestrzeni miejskich. Argumentuje bowiem, że wspólnota funkcjonuje bardziej jako metafora czy poręczna idea niż precyzyjne pojęcie, które pozwala rozpoznać, jak zmieniają się współczesne miasta i identyfikacje z nimi ich mieszkańców. Ponadto projektowanie wspólnot ma wiązać się z eliminowaniem z ich ram tych elementów i praktyk, które mają do nich – w odczuciu projektujących – nie pasować (2018).

Miejska wspólnota jest dziś niewątpliwie bardzo daleka od spójności i jednolitości. Stanowi przede wszystkim przestrzeń ścierania się różnych interesów i rodzajów myślenia o mieście. W konsekwencji charakter miejskiej wspólnotowości staje się konfrontacyjny, a dodatkowo znacznie bardziej skomplikowany, jeśli weźmiemy pod uwagę fakt, że na ideę wspólnoty składają się dziś aktorzy nie-ludscy i cała gama obiektów nieożywionych (Juskowiak 2015). Joanna Erbel pisze o konfrontacji w mieście różnych logik życia społecznego, a nawet walki wykluczających się często ideologii. Wspólnota miejska już w punkcie wyjścia nie jest więc oparta na konsensusie i sojuszu bliskich sobie stron. Należy ją postrzegać przede wszystkim jako przestrzeń otwartą na różnorodność rozumienia i interpretacji (2009). Coraz większa liczba aktorów zaczyna rościć sobie prawo do miasta, do władzy nad kształtowaniem miejskiej tkanki życia społecznego, tworzenia i przekształcania jej, niekiedy w sposób fundamentalny (Harvey 2012; Mergler, Pobłocki, Wudarski 2013). W przeszłość odchodzą modernistyczne wizje miejskiego porządku opartego na jednorodności i silnych strukturach (Dudek, Sikora 2018).

W takich warunkach pytanie o naturę współczesnej miejskiej wspólnotowości nabiera nowego znaczenia. Można bowiem zastanawiać się, jak mieszkańcy współczesnych miast w ogóle wyobrażają sobie wspólnotę i jaki jej obraz noszą w głowach (Jaskułowski 2012). W pewnym sensie niezależnie od tych wizji proces kształtowania się miejskich wspólnot realizuje się poprzez podzielane w społeczności praktyki kulturowe, które docelowo wzmacniają poczucie przynależności i samoświadomość wspólnoty oraz wspierają proces rozwoju identyfikacji zbiorowych. Terytorialne osadzenie praktyk sprawia, że abstrakcyjna wspólnota może nabierać realnego kształtu, zyskuje scenę, na której ten proces może się odbywać i która ludzkim działaniom nadaje ważną z punktu widzenia budowania miejskiej wspólnotowości lokalność (Klekotko 2018; Springer 2016).

Jednocześnie, jak przekonuje Maciej Kowalewski, istotą miejskości jest wielość wspólnot, a realna jest nie tyle jedność w ramach wspólnoty, co kulturowa zmienność i różnorodność. Miejskie wspólnoty oferują też możliwość dystansowania się, funkcjonowania poza oficjalnym nurtem identyfikacji ze społecznością. Akceptuje się w nich defragmentację tożsamości, uznając doświadczenie wspólnotowości za coś, co raczej się przytrafia niż stanowi stały element

miejskiego krajobrazu. Bycie częścią wspólnoty nie wymaga intensywnego odczuwania więzi z miastem (2018) czy traktowania go jako zamkniętej całości (Bierwiazzonek *et al.* 2017). W tym sensie miejskie wspólnoty mogą funkcjonować jako rozproszone czy wręcz amorficzne (Kowalewski 2016; Marody 2014). Są też miejskie wspólnoty „wielokulturowe” – w ich przestrzeni dochodzi do permanentnych reakcji różnych grup, które składają się na zróżnicowaną pod kątem praktyk i symboli społeczność. Na różnice kulturowe w mieście nakładają się także inne rodzaje zróżnicowań, przede wszystkim wynikających z pochodzenia czy pozycji społecznej. Miejska wielokulturowość obejmuje przy tym wielość stylów życia i strategii używania miasta, stanowiąc przy tym arenę tarć, które miasto dynamizują (Niziołek 2012).

Ciekawy sposób konceptualizowania miejskich wspólnot proponuje Talja Blokland, która wyraźnie dystansuje się od nostalgicznej narracji o wizerunkach romantycznych wspólnot z minionych czasów. W proponowanym przez nią ujęciu wspólnota nie zawsze musi też opierać się na sile osobistych więzi. Ważniejszy jest jej wymiar performatywny. W rozumieniu Blokland na wspólnotę składa się zestaw praktyk, jakie ludzie podejmują, a wspólnota to specyficzna kultura, płynna i strukturalnie niestabilna, tak jak płynne i strukturalnie niestabilne są współczesne duże miasta. Poza tym wspólnoty nie są przypisane do konkretnych lokalizacji i mogą być doświadczane na nieskończoną niemal liczbę sposobów. Mimo to możliwe jest w takich warunkach, przekonuje Blokland, odczuwanie współobecności, także bez bezpośredniego fizycznego kontaktu z innymi przedstawicielami danej wspólnoty (2017).

W pewnym sensie można interpretować ten sposób rozumienia wspólnoty w kategoriach wspólnoty wyobrażonej, czyli takiej, o której Benedict Anderson pisał, że jej członkowie mogą się wzajemnie nie znać, ale w swoich wyobrazeniach tworzyć jej obraz (Anderson 1997). Przy tak wysokim skomplikowaniu struktury dużego miasta ten sposób myślenia o wspólnocie wydaje się adekwatny. W tym kontekście widoczną analogię można też odnaleźć w pracy Manuela Castellsa poświęconej ruchom społecznym w czasach popularności internetu. Castells dowodzi w niej bowiem rangi i roli masowej komunikacji zindywidualizowanej, czyli takiej, która nabiera mocy w relacjach i kontaktach zapośredniczonych przez nowe technologie. Ustanawianie powiązań i podejmowanie określonych praktyk dzieje się w wielostronnych interakcjach i nieustannej łączności, która jednak, przynajmniej na pewnym etapie, nie wymaga współobecności, nie mówiąc już o podejmowaniu wspólnie praktyk w kontaktach twarzą w twarz (Castells 2013).

Mimo rosnącego znaczenia komunikacji prowadzonej z wykorzystaniem narzędzi elektronicznych, rola przestrzeni miejskiej w tworzeniu i rozwijaniu wspólnotowości nie maleje. Gęstość i różnorodność przestrzeni publicznych ma istotne znaczenie dla formowania otwartych, inkluzywnych społeczności, dających jej

członkom poczucie tożsamości i bezpieczeństwa, oraz oferujących wysoki poziom jakości życia. Dla zobrazowania tych przemian Iwona Sagan posługuje się pojęciem wspólnotowości zindywidualizowanej. Rosnące poczucie społecznej izolacji i alienacji paradoksalnie zwiększa bowiem potrzebę spotkania w przestrzeni miasta, dzielenia jej z innymi i podejmowania różnych form wspólnego przebywania (Sagan 2017). Miasta mogą dziś tworzyć warunki do tego rodzaju spotkań, ułatwiając wspólnocie nie tylko trwanie, ale też zmianę i rozwój oraz dbałość o dobro wspólne – zasób, który jest społecznie wytwarzany w toku wzajemnych interakcji (Huron 2018). Nie muszą też ograniczać się do wizji wspólnoty jako neoplemienia (Maffesoli 2008), w którym przynależność opiera się w znacznej mierze na przeżywaniu przyjemności. Obok efemeryczności tego rodzaju doświadczenia ważne jest też bowiem poczucie przynależności, które zwiększa poczucie stabilności wspólnotowej miejskiej relacji.

Metodologia badań

W 2018 r. zrealizowane zostały socjologiczne badania pt. „Gdańszczanie AD 2018: między tradycją a nowoczesnością” (Ciechorska-Kulesza *et al.* 2019). Przedsięwzięcie to dostarczyło szeregu interesujących ustaleń na temat tożsamości gdańszczan, przede wszystkim jako użytkowników miasta, którzy posiadają określone preferencje w zakresie stylu życia, realizują specyficzne praktyki kulturowe i przejawiają pewne oczekiwania względem miasta jako społecznego organizmu, w którym na co dzień żyją, pracują i odpoczywają. Uważamy, że w świetle tych danych współczesnych gdańszczan można określić mianem wspólnoty różnorodności – społeczności, którą z jednej strony łączą i spajają wyobrażenia na temat miasta, z drugiej zaś wyraźnie dzielą uwarunkowania socjodemograficzne, kulturowe i obyczajowe.

Badania zrealizowano łącząc perspektywę ilościową i jakościową. W ich ramach przeprowadzono: (1) analizę danych zastanych na temat różnorodnych wizerunków Gdańska w literaturze przedmiotu, (2) badania ankietowe wśród mieszkańców Gdańska ($n = 1000$) oraz (3) pogłębione wywiady indywidualne z mieszkańcami ($n = 30$). Zastosowanie zróżnicowanych, ale komplementarnych wobec siebie badawczych punktów widzenia umożliwiło głębsze rozpoznanie logiki i mechanizmów funkcjonowania wspólnoty mieszkańców Gdańska.

Analiza danych zastanych poświęcona była przede wszystkim identyfikacji i interpretacji bogatego zasobu mitów, archetypów, narracji, metafor i znaczeń przypisywanych Gdańskowi jako miastu, miejskiej wspólnotie i jego mieszkańcom. W ramach analizy badaliśmy różnorodność i dynamikę tego tożsamościowego dyskursu o mieście w kontekście dynamicznych przemian społeczno-historycznych, którym Gdańsk podlegał.

Moduł ilościowy zrealizowano na próbie kwotowo-losowej 1000 gdańszczan (powyżej 15 roku życia) z zastosowaniem techniki PAPI (ang. Paper and Pencil Interview). Kryterium podziału próby badawczej były trzy kluczowe zmienne społeczno-demograficzne: (1) płeć badanych; (2) wiek (tj. 15–29 lat, 30–59 lat i powyżej 60 lat) oraz (3) poziom wykształcenia (podstawowe i zawodowe, średnie oraz wyższe) dobrane w taki sposób, aby odzwierciedlały aktualną strukturę populacji gdańszczan (powyżej 15 roku życia). Kryterium pomocniczym w realizacji badania był podział terytorialny Gdańska na wyodrębnione fragmenty. W każdej jednostce administracyjnej Gdańska (tj. 34 z nich) zrealizowano proporcjonalną liczbę ankiet, stosowną do udziału ludnościowego poszczególnych jednostek (dzielnic) w stosunku do całego miasta. Kwoty główne zostały rozdysponowane w ramach dzielnic w sposób losowy.

W badaniu ilościowym zastosowano złożony z 40 pytań kwestionariusz o wysokim stopniu standaryzacji. Narzędzie zostało zaprojektowane w taki sposób, aby umożliwić szerokie porównania z innymi projektami badawczymi o charakterze ogólnopolskim i lokalnym. Należy tu wspomnieć o trzech kategoriach projektów badawczych: (1) cyklicznych badaniach gdańszczan realizowanych przez Pracownię Realizacji Badań Socjologicznych Uniwersytetu Gdańskiego (obszar identyfikacji badanych); (2) ogólnopolskich badań zrealizowanych na potrzeby projektu „Kulturalna hierarchia. Nowe dystynkcje i powinności w kulturze a stratyfikacja społeczna” (obszar aktywności kulturalno-społecznych) oraz (3) wybranych ogólnopolskich badań Centrum Badania Opinii Społecznej (obszar norm i wartości).

W ramach modułu jakościowego zrealizowano 30 wywiadów pogłębionych z mieszkańcami Gdańska (próba celowo-kwotowa), uwzględniając analogiczne kryteria brzegowe rekrutacji do wywiadów, co w module ilościowym (tj. płeć, wiek, poziom wykształcenia oraz kryterium geograficzne). Dywersyfikacja próby pod względem tych kryteriów pozwoliła na zapewnienie wysokiego poziomu reprezentatywności teoretycznej analizy. W scenariuszu wywiadu znalazły się częściowo analogiczne wątki do tych poruszonych w badaniu ilościowym. Rozmowa została podzielona na dwie zasadnicze części: (1) szczegółową perspektywę biograficzną badanego i rekonstrukcję jego związków z Gdańskiem oraz (2) perspektywę obserwatora życia w mieście, skupiającą się na ocenie wielu jego elementów, jak np. jakość życia, skojarzenia, stereotypy czy wyobrażenia o miejskiej wspólnotcie.

Gdańsk jako wspólnota różnorodności

Używając w całym tekście określenia „wspólnota różnorodności” chcemy podkreślić, że mamy na myśli społeczność na wiele sposobów wewnętrznie zróżnicowaną. Ten stan jest konsekwencją szeregu czynników, przede wszystkim

odzwierciedleniem przekroju społeczeństwa polskiego (Giza, Głowacka-Grajper, Urbańska 2012) oraz specyficznej socjogenezy Gdańska, która stanowi refleks dynamicznych procesów socjohistorycznych, którym miasto podlegało zarówno w okresie powojennym, jak i później, w czasie kolejnych fal migracji do miasta (Obracht-Prondzyński 2018). Do Gdańska przyjeżdżali nowi mieszkańcy, którzy różnili się między sobą nie tylko, jeśli chodzi o cechy demograficzne, ale też motywacje i aspiracje związane z przenosinami do miasta. Dziś Gdańsk charakteryzuje się wysokim wskaźnikiem ludności napływowej (ok. 48%), a jedynie jedna czwarta mieszkańców deklaruje „bycie gdańszczaninem” w co najmniej drugim pokoleniu. Zasadne wydaje się więc stwierdzenie, że miejskie identyfikacje formują się w sposób dynamiczny, o czym świadczy stosunek gdańszczan do miasta oraz zróżnicowane sposoby jego użytkowania. Warto też podkreślić, że z danych wynika, iż „najnowsi” migranci – czyli tacy, którzy przybyli do Gdańska po 2010 r. – częściej niż dawniej rekrutują się z innych regionów kraju (spoza Pomorza). Wzrasta także udział migrantów z dużych ośrodków miejskich (tj. powyżej 100 tys. mieszkańców), co może sugerować wzrost konkurencyjności Gdańska na arenie polskich metropolii w walce o talenty. Gdańsk, którego dziś doświadczają mieszkańcy, będący w pewnym sensie wypadkową ruchów ludnościowych po roku '45, następnie zaś podmiotem transformacji w ważny ośrodek przemysłowy i prężne centrum akademickie, jest miastem o „wymienionej krwi”, w którym tożsamość nabiera specyficznego wymiaru, a nowe tradycje i doświadczenia mają fundamentalne znaczenie dla sposobu formowania się miejskiej wspólnoty. Jest to jednocześnie świat społeczny, w którym widoczny jest prymat uczuć nad czynami – deklaracjom z poziomu identyfikacji rzadko towarzyszą konkretne działania społeczne (Ciechorska-Kulesza *et al.* 2019).

Świadectwem różnorodności gdańskiej wspólnoty jest możliwość wyodrębnienia z niej profili mieszkańców pod kątem specyfiki socjodemograficznej, zróżnicowań klasowych, dynamiki procesów migracji do Gdańska oraz wiązki kapitałów: społecznego, ekonomicznego i kulturowego. Te czynniki wpływają zwrotnie na poziom aktywności obywatelskiej czy preferencje w zakresie stylu życia. Na podstawie przeprowadzonej analizy wyodrębniono sześć profili gdańszczan: młodych mieszczan, aspirujących profesjonalistów, pragmatycznych studentów, ustępujących pionierów, wycofanych stoczniovców i analogowych działaczy (zob. tabela 1). Szczegółowa rekonstrukcja tych profili przedstawiona jest w książce poświęconej niniejszym badaniom (Ciechorska-Kulesza *et al.* 2019). Warto jednak pokrótce odnieść się do nich, gdy piszemy o gdańskiej wspólnocie różnorodności. Syntetyczne profilowanie jest bowiem dobrą egzemplifikacją tego, jak niejednorodna, nieciągła i niejednoznaczna (zarówno pod kątem socjodemograficznym, jak i natury praktyk kulturowych) jest społeczność gdańszczan.

Tabela 1. Podsumowanie podstawowych charakterystyk profili mieszkańców Gdańska

Profile	Szacowany odsetek w próbie (dane w %)	Charakterystyki demograficzne (wiek i wykształcenie)	Kategoria społeczno-zawodowa	Pochodzenie	Pozycja społeczna	Poziom aktywności obywatelskiej
Młodzi mieszcianie	14,7	30–59 wyższe	przedsiębiorcy, specjaliści, wolne zawody	rodowici gdańszczanie + napływowi	wysoka	bardzo wysoki
Aspirujący profesjonaliści	15,5	30–59 i młodszy wyższe	pracownicy umysłowi	rodowici gdańszczanie + napływowi	wysoka	niski
Pragmatyczni studenci	11,1	15–29 średnie, wyższe	studenci, pracownicy umysłowi	napływowi	relatywnie wysoka	niski
Ustępujący pionierzy	14,5	60+ średnie, podstawowe	emeryci i renciści	zakorzenieni	niska	średni
Wycofani stoczniovcy	21,5	60+ i mniej podstawowe i zawodowe	emeryci i renciści, bezrobotni, robotnicy	rodowici gdańszczanie + zakorzenieni	niska	bardzo niski
Analogowi działacze	22,7	60+ i mniej podstawowe i zawodowe, średnie	emeryci i renciści, robotnicy wykwalifikowani	rodowici gdańszczanie + zakorzenieni	średnia	wysoki

Źródło: Opracowanie własne.

Młodzi mieszczenie stanowią grupę mieszkańców o ponadprzeciętnym poczuciu sprawstwa, wykorzystując posiadane kapitały na rzecz różnorodnych działań na rzecz społeczności miejskiej. Do grupy tej należą mieszkańcy o ugruntowanej pozycji społecznej (na przykład przedsiębiorcy czy reprezentanci wolnych zawodów), którzy w większości wrosli już w tkankę miejską (rekrutują się spośród gdańszczan „zakorzenionych”). Ich zaangażowanie w sprawy miejskie może przejawiać się na różnych poziomach: od podejmowania drobnej pracy społecznej na rzecz własnej wspólnoty czy osiedla po zaangażowanie w działalność rad dzielnic oraz na poziomie miejskim. Młodym mieszczenom Gdańsk kojarzy się głównie z wolnością, otwartością i tradycją różnorodności. W tym zakresie więc w dużej mierze internalizują oni główną oś narracji o Gdańsku, jaką miasto próbuje promować.

Także młodą i relatywnie dobrze wykształconą grupę stanowią aspirujący profesjonalisci. Najczęściej tworzą oni warstwę urzędniczo-administracyjną i zajmują niższe stanowiska w gdańskich korporacjach. Łączy ich bycie „na dorobku” (wzmoczona aktywność zawodowa, posiadany kredyt hipoteczny) oraz aspiracyjny styl życia, którego częścią jest realizacja praktyk konsumpcyjnych typowych dla klasy średniej. W przeciwieństwie do młodych mieszczen aspirujący profesjonalisci przejawiają bardziej zindywidualizowane postawy, nastawione przede wszystkim na realizację własnych celów: zawodowych czy prywatnych (rodzina, samorozwój, hobby), które stanowią barierę do szerszego zaangażowania się w sprawy publiczne. W ograniczony sposób identyfikują się z miastem, choć w dużej mierze akceptują główną narrację na jego temat, w szczególności ten jej element, który obejmuje dziedzictwo Solidarności i mit gdańskiej wielokulturowości.

Najmłodsza z wyszczególnionych grup obejmuje migrantów-studentów, którzy przyjeżdżają do Gdańska z małych miejscowości w celu zdobycia wykształcenia. Pragmatyczni studenci to grupa o silnie indywidualistycznej, pragmatycznej postawie, w dużej mierze wycofana z działalności wspólnotowej. Przedstawiciele tej grupy funkcjonują przede wszystkim w indywidualnych obiegach rodzinno-towarzyskich, poświęcając czas na naukę i realizację indywidualnych strategii zawodowych. Grupa ta najczęściej kojarzy Gdańsk z jego warunkami naturalnymi (morze, wzgórze morenowe itp.), choć jednocześnie jej przedstawiciele podkreślają identyfikację z dziedzictwem historycznym miasta.

Ustępujący pionierzy to z kolei grupa najstarszych gdańszczan, którzy kształtowali ład społeczny w mieście w latach po II wojnie światowej. Są to w większości migranci z terenów wiejskich, głównie z terenu województwa pomorskiego. Gdańscy migranci-seniorzy, prawdopodobnie ze względu na postępujący wiek, ustępują z podejmowania aktywności na rzecz wspólnoty, ale ich obecnie realizowane praktyki świadczą o wysokim poziomie empatii i zaangażowaniu w życie społeczne. Należą do nich między innymi wysokie – w porównaniu do

innych grup mieszkańców – wskaźniki przynależności do organizacji pozarządowych czy głosowania w wyborach samorządowych. Wynika to zapewne z silnej identyfikacji i przywiązania do Gdańska, jakie na przestrzeni lat członkowie tej grupy wytworzyli.

Wycofanych stoczniowców łączy rozczarowanie miastem i aktualnym kierunkiem jego ewolucji. Dawniej, w czasach PRL, przedstawiciele tej grupy byli beneficjentami rozwoju przemysłu (głównie stoczniowego) w Gdańsku. Obecnie najczęściej są już nieaktywni zawodowo. W tej grupie dominują gdańszczanie „od urodzenia”, potomkowie ustępujących pionierów w pierwszym pokoleniu, ale także migranci do Gdańska z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, szukający wówczas pracy na Pomorzu. Grupa ta nie wytworzyła silnej więzi z miastem. Niska aktywność jej przedstawicieli wynika z braku zaufania społecznego i empatii, a także niskiego poczucia identyfikacji z gdańską wspólnotą. Ich rozczarowanie zatem nie przekłada się na podejmowanie działań w sferze społecznej czy politycznej. Wycofani stoczniowcy kojarzą Gdańsk stereotypowo – przez pryzmat najbardziej rozpoznawalnych zabytków zlokalizowanych w Śródmieściu. Czują się natomiast dumni z rozwijającego się w mieście sektora turystycznego.

Inną grupę starszych gdańszczan stanowią analogowi działacze, częściowo już nieaktywni zawodowo lub podejmujący prace fizyczne i techniczne. Zbiorowość tę łączy i odróżnia od większości grup ponadprzeciętna aktywność społeczna oraz nacisk na relacje międzyludzkie i wspólnotowość. Grupa częściej od pozostałych ufa innym ludziom. Jej członkowie uważają także, że wspólne działania sprzyjają rozwojowi lokalnych społeczności. Ich wizja wspólnotowości jest więc oparta na bliskich, bezpośrednich relacjach z drugim człowiekiem, a sposób stowarzyszania i podejmowania wspólnych działań ma zazwyczaj charakter nieformalny. Analogowi działacze przejawiają zainteresowanie historią i tożsamością ich małych ojczyzn. Są również dumni z portowego i morskiego dziedzictwa Gdańska, ale także z otwartości jego mieszkańców. Nie kontestują też przemian związanych z kierunkiem rozwoju miasta w ostatnich latach.

Wydaje się, że najistotniejszym kryterium, które różnicuje mieszkańców Gdańska, jest stopień partycypacji w miejskiej wspólnocie, mierzony skalą i rodzajem praktykowanych aktywności społecznych i obywatelskich. Mamy więc do czynienia z dwiema zasadniczymi alternatywami przebiegającymi wzdłuż linii: wycofanie społeczne – aktywność w sferze praktyk oraz indywidualizm – wspólnotowość w sferze postaw. Wyraźną różnicę między wyodrębnionymi grupami mieszkańców widać też, jeśli porównuje się stopień zaangażowania obywatelskiego. O ile młodzi mieszczańscy czy analogowi działacze zaliczają się do liderów miejskiej sfery działań społecznych, rzadko można w niej spotkać aspirujących profesjonalistów, pragmatycznych studentów czy wycofanych stoczniowców. Generalną naturę różnic w znacznej mierze wyznacza wyposażenie w kapitały (tu

zdefiniowane ogólnie jako pozycja społeczna) oraz zajmowane miejsce w strukturze społeczno-zawodowej. Układy zróżnicowań bywają jednak nieoczywiste, a wysokim parametrom pozycji strukturalnej nie zawsze odpowiadają tożsame poziomy zaangażowania. Dotyczy to zresztą nie tylko opisanej w tabeli 1 skali aktywności obywatelskiej, ale też takich kwestii jak poziom zaufania, zaangażowania towarzyskiego, a także – do pewnego stopnia – aktywności kulturalnych.

Na drugim biegunie trzeba wskazać na te cechy, które gdańszczan łączą. Należą do nich przede wszystkim pozytywny stosunek do miasta jako miejsca zamieszkania oraz wizerunek miasta, z którym mieszkańcy się identyfikują i który uważają za powód do dumy. Identyfikacja z Gdańskiem łączy w sobie trzy istotne komponenty: miasta o określonym kodzie dziedzictwa (wolności i solidarności), ale też o potencjale rozwojowym (nauki i kultury), stanowiącym przy tym dobre miejsce do życia (choćby ze względu na uwarunkowania przyrodnicze). Wspólnotę różnorodności spaja też przywiązanie do pewnych elementów narracji o gdańskich tożsamościach. Poczucie związku z symbolicznym wizerunkiem Gdańska uruchamia emocjonalne połączenie z miastem. Staje się identyfikacyjnym spoiwem społeczności, kluczowym – obok więzi narodowej – z perspektywy tożsamości mieszkańców. Te tożsamościowe związki utrzymują się w czasie. Na stabilną, wysoką identyfikację gdańszczan z miastem, a także emocjonalny stosunek do miasta zwracał uwagę w swoich pracach także badający współczesne przemiany gdańskich tożsamości Jarosław Załęcki (2003, 2015).

Generalny poziom identyfikacji gdańszczan z miastem jest bardzo wysoki – taką deklarację składa aż 93% mieszkańców. Prawie 8 na 10 badanych (78%) poleciłoby też Gdańsk jako dobre miejsce do życia. Poziom identyfikacji rośnie wraz ze stopniem zakorzenienia (mierzonego liczbą lat zamieszkiwania w Gdańsku) – dotyczy to zarówno związku z miastem, jak i z zamieszkiwaną dzielnicą. Związek z miastem stanowi nie tylko główne spoiwo gdańskiej społeczności. Jest też istotnym potencjałem przekształcania się złożonej mozaiki we wspólnotę, a co za tym idzie także intensyfikacji procesu przeobrażenia mieszkańców w obywateli. Proces ten może być dodatkowo wspierany przez rosnącą aktywność obywatelską gdańszczan. Choć bowiem społeczne zaangażowanie mieszkańców miasta nie odbiega zasadniczo od tego, które obserwujemy w innych polskich metropoliach, to jednocześnie przewyższa znacznie średnie wskaźniki ogólnopolskie. Dotyczy to takich obszarów jak przekazywanie i zbieranie funduszy na działalność społeczną, podpisywanie petycji, branie udziału w demonstracjach czy aktywność polityczna realizowana w internecie. Elementem spajającym gdańską wspólnotę jest też jej pozytywny autostereotyp. Składowymi wyobrażeniami o gdańszczanach są przedsiębiorczość, tolerancja i otwartość, pracowitość i aktywność. Równoległe gdańszczan łączy pozytywny stosunek do przestrzeni miejskiej i duma z walorów miasta – jego wymiaru historycznego i dziedzictwa przyrodniczego

(Ciechorska-Kulesza *et al.* 2019). W kontekście powyższych danych uzasadnione wydaje się więc twierdzenie, by w kategoriach wspólnoty traktować nie tylko konkretne społeczności, które funkcjonują w obrębie miasta (na przykład grupy sąsiedzkie czy ruchy obywatelskie), ale też ogół mieszkańców Gdańska.

Wyzwania dla gdańskiej wspólnoty różnorodności

Powyższa charakterystyka gdańszczan składa się na obraz niejednorodnej, poprzecinanej podziałami mozaiki, którą jednak spajają wysokie poczucie identyfikacji z miastem, duma z jego historii, pozytywny autostereotyp oraz przekonanie o tym, że w Gdańsku „dobrze się żyje”. Pomimo wielu wątpliwości związanych z używaniem terminu „wspólnota” posługiwanie się nim w opisie społeczności gdańszczan wydaje się trafne. Gdańsk jest bowiem przykładem miasta, które mieści w sobie wielość perspektyw na życie, różnorodność wizji świata społecznego, a przede wszystkim jego dynamiczną zmienność. Miasto funkcjonuje jako organizm o dużej dynamice tożsamościowej, otwarte na nowych mieszkańców i wielowymiarowość podejmowanych przez nich praktyk społecznych. Wpisuje się też tym samym Gdańsk w ramę tego, co określiliśmy w tytule mianem wspólnoty różnorodności – relatywnie spójnej pod względem wyobrażeń o mieście, ale też niejednorodnej społecznie, kulturowo czy politycznie, oferującej możliwość manifestowania odmiennych wizji życia w mieście i realizowania miejskich praktyk zgodnie z całą paletą nietożsamych oczekiwań i aspiracji mieszkańców. Jest to wizja w dużej mierze spójna z wyobrażeniami i projektem politycznym wieloletniego Prezydenta Miasta Gdańska Pawła Adamowicza, który postrzegał miasto jako demokratyczny organizm otwarty i trudną do przewidzenia figurę przyszłości (2018).

Przedstawiona perspektywa miasta wpisuje się w logikę przemian tego, czym dziś jest lub może być wspólnota. Iluzją byłoby oczekiwanie, że miejska społeczność będzie zintegrowana i jednolita. W miastach często widoczne są oznaki nie tylko różnic, ale wręcz głębokiej dezintegracji społecznej, pustych przestrzeni między podsystemami i strukturami (Lefebvre 2012). Miasto nigdy nie stanowiło harmonijnej przestrzeni, wolnej od konfliktów i tarć. Współcześnie ta tendencja jest jeszcze bardziej wyraźna, a miasto stale się zmienia i nigdy nie jest skończonym projektem. Na te procesy nakłada się dodatkowo zmiana akcentu w myśleniu o mieście – z dyskursu potrzeb na dyskurs praw (Plyushteva 2009), przy czym nie do końca jest jasne, czyje potrzeby i czyje prawa do miasta są (i w jakiej formie oraz skali) artykułowane, debatowane i aprobowane (Marcuse 2009). Coraz bardziej wyraźne zaczynają być różne, niekiedy sprzeczne ze sobą, dyskursy, a wspólnotę trzeba budować, biorąc pod uwagę głębokie podziały na tle klasowym czy

tożsamościowym (Hall 1992). Takie uwarunkowania uniemożliwiają też różne formy kulturowej unifikacji wspólnoty. Zamiast niej także gdańszczenie będą doświadczać zapewne świata niejednoznacznego, niekiedy wręcz pełnego sprzeczności (Archer 1985), a jednocześnie takiego, w którym osłabną sankcje związane z wypełnianiem określonego zestawu ról i przestrzeganiem sztywnego gorsetu ustalonych odgórnie zasad (Kłosowski 2013).

Gdańska wspólnota różnorodności jest przykładem wspólnoty wielkomiejskiej, czyli takiej, w której z wyjątkową intensywnością współlistnieją wspólnoty rodzinne, sąsiedzkie, religijne oraz wspólnoty innego typu, często budowane na zasadzie płynnej czy nowoplemiennej (Kłopot, Trojanowski 2018). Równocześnie w Gdańsku wysoki jest stopień „wymieszania” społecznego, czyli przestrzennego zróżnicowania struktury społeczno-ekonomicznej. W efekcie przede wszystkim polityki mieszkaniowej okresu PRL-u w Gdańsku doszło do wytworzenia się struktury mozaikowej, polegającej na przenikaniu się mikroobszarów bogactwa i biedy. Taka sytuacja może w przyszłości sprzyjać występowaniu efektów gentryfikacyjnych (Grabkowska *et al.* 2015), ale jest też pożądana z punktu widzenia tworzenia warunków do zrównoważonego rozwoju miasta. Problem generować będzie ewentualne znikanie dostępnych wszystkim mieszkańcom, niezależnie od ich materialnej zasobności, miejsc i usług (Marcinićzak, Sagan, Stępniać 2015).

Należy podkreślić, że wielość mniejszych wspólnot, jakie składają się na miejski ekosystem, nie tylko powoduje zwielokrotnienie liczby miejskich dyskursów, ale też warunkuje pluralizację miejskiego wzoru kulturowego, ciężącego ku modelowi obywatelskiemu, opartego na różnorodności wyboru (Kubicki 2012). Richard Sennett pisze o konieczności poszukiwania takich form współprzebywania w mieście, które uznają równoważność odmiennych punktów widzenia, perspektyw i wyobrażeń o dzielonej przestrzeni i praktykowanych stylach życia. Miejska polityka ma w tym rozumieniu pomagać przepracowywać ambiwalencję i niepewność, wspierać różnorodność, ale też dopuszczać porowatość i niekompletność miasta i jego społecznych przejawów (Sennett 2018). Proces ten jest kolejnym trudnym testem dla miejskiej wspólnoty. Jej członkowie bowiem mogą odmiennie wyobrażać sobie obowiązujący w mieście model pluralizmu instytucjonalnego bądź też go kwestionować, albo podważać.

Dobrym przykładem tego procesu w Gdańsku są konflikty wokół Modelu na Rzecz Równego Traktowania, czyli wypracowanego w gronie ponad 100 ekspertów dokumentu, jaki Rada Miasta Gdańska przyjęła pod koniec 2018 r. Model zawiera 179 rekomendacji w zakresie zwalczania dyskryminacji, a jego założeniem jest budowanie miasta przyjaznego i bezpiecznego. Treści zawarte w modelu spotkały się jednak z krytyką części miejskich środowisk, argumentujących, że Model ingeruje w prawa części obywateli (na przykład w zakresie wychowywania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniami). Z analizy pola konfliktów wokół

wprowadzenia w życie Modelu wynika, że obie jego strony odczuwały wyraźne poczucie wyższości nad „przeciwnikiem”, jednocześnie mając poczucie, że są nierówno traktowane (Kossakowski *et al.* 2018). Zderzenie odmiennych systemów wartości odkrywa leżące u podłoża zróżnicowanej miejskiej wspólnoty napięcia i niepokoje tożsamościowe, których pogodzenie okazuje się wyjątkowo trudne.

Podobne napięcia dotyczą dyskursu wokół polityki integracji imigrantów. W tym aspekcie Gdańsk także wprowadził innowacyjne rozwiązanie. W 2016 r. przyjęto Model Integracji Imigrantów, przygotowując tym samym miasto na czasy zwiększającej się liczby przybyszów z innych krajów i kultur. W zainicjowanych w 2015 r. pracach nad przygotowaniem dokumentu brało udział ponad 150 osób, w tym ponad 20 nowych mieszkańców Gdańska pochodzących z różnych krajów. W dokumencie podkreślono, z jednej strony, że Gdańsk zawsze był celem imigracji, miastem otwartym i wielokulturowym, z drugiej – że konieczne jest zaproponowanie odpowiedzi na wyzwania, jakie wiążą się z adaptacją i integracją nowych mieszkańców oraz przeciwdziałaniu ich wykluczeniu (Fedas, Siciarek, Olech 2016). Jak wynika z danych dotyczących liczby zameldowanych w Gdańsku cudzoziemców, ich liczba bardzo szybko rośnie – z 2320 osób w 2013 r. do 3739 r. w 2016 r.⁵ Faktyczne szacunki liczby cudzoziemców zamieszkujących w Gdańsku są zresztą znacznie wyższe. Zakłada się bowiem, że jest ich w mieście nawet 50 tysięcy (Socha 2018), co stanowi ok. 10% całej populacji miasta. Skala zmian jest więc naturalnym powodem, dla którego nową sytuację społeczną należy traktować jako szansę, ale też potencjalny punkt zapalny dla pojawiania się nowego typu konfliktów w miejskiej społeczności.

Rosnące komplikowanie się konfliktowych niekiedy układów relacji w miejskich społecznościach może negatywnie wpływać na odczuwanie łączności międzygrupowych między mieszkańcami (Ziółkowski 2008). Nie zmienia to jednak faktu, że wszystkie te procesy dzieją się w ramach szeroko określonego *milieu* wspólnoty. Dla gdańskiej wspólnoty różnorodności wyzwaniem będzie godzenie procesu wzrostu postaw obywatelskich mieszkańców z wybuchającymi sporami na temat kierunków rozwoju miasta. Kluczowe znaczenie w tym procesie będą mieć miejskie instytucje, w tym władze samorządowe, których zadaniem jest obrona lokalnych interesów i tworzenie ram do angażowania się mieszkańców (Hunter 1974). Miejska tkanka społeczna będzie ulegać zmianie wraz z kolejnymi falami migracji, przemianami wzorów kulturowych czy realizacją różnych strategicznych wizji władzy publicznej. Nie bez znaczenia w tym kontekście jest pytanie o to, w jaki sposób będzie możliwe stabilizowanie funkcjonowania miejskiej wspólnoty oraz wyciszenie i rozwiązywanie jawnych i ukrytych konfliktów w mieście (Van Puymbroeck, Blondeel, Vandevooordt 2014).

⁵ <https://www.gdansk.pl/laczy-nas-gdansk/faq-o-cudzoziemcach?lang=pl> (dostęp: 20.04.2019).

Innym problemem gdańskiej wspólnoty różnorodności, zorientowanej na rozwój, innowację i intensywną konkurencję z innymi dużymi polskimi ośrodkami, będzie dbałość o wykluczonych. Procesy przemiany miejskich przestrzeni generują bowiem trudną konieczność adaptacji do nowych warunków i przyjęcia reguł gry, które mogą uderzać w potrzeby i możliwości części mieszkańców. Widać to wyraźnie na przykładzie tendencji gentryfikacyjnych, nie tylko w polskich miastach (Horgan 2018; Janoschka, Sequera 2016). Miejsca mogą pełnić zarówno funkcję włączającą, jak i wyłączającą ze wspólnoty (Nowicka 2015), a doświadczenia marginalizacji i alienacji, jakie są efektem nieumiejętnego dopasowywania się do nowych realiów, nie tylko zmniejszają poczucie przywiązania do miejskiej wspólnoty, ale generalnie negatywnie wpływają na indywidualną jakość życia wykluczanych (Phillipson 2007). We wspólnotach opartych na różnorodności potencjalnym remedium na ryzyko społecznej ekskluzji jest rekomendowana przez Krzysztofa Nawratka koncepcja „obywateli Plug-In”, którzy „wpinają się” w miejskie struktury społeczne jako użytkownicy dostępnej w mieście infrastruktury i wspólnoty politycznej (2008). Ograniczeniem tego rozwiązania jest jednak konieczność posiadania zestawu kapitałów, który umożliwi uczestnictwo w takim demokratycznym miejskim procesie.

Wydaje się, że gdańska wspólnota różnorodności jest przede wszystkim wspólnotą opartą na przywiązaniu do miasta i pozytywnym autostereotypie, w mniejszym zaś stopniu bazuje na podobieństwie wartości i interesów, postaw i aktywności mieszkańców. Projekt gdańskiej wspólnoty o charakterze obywatelskim i demokratycznym jest wspierany przez szkielet instytucjonalny, na który składa się rozbudowany system symboli, praktyk, liderów i sieci organizacji (Ciechoraska-Kulesza *et al.* 2019). W projekcie tym nadal znaczny jest jednak niewykorzystany potencjał, a wizja wspólnotowego Gdańska jako społeczności połączonych, powiązanych ze sobą mieszkańców w dalszym ciągu stanowi pewną projekcję, która – z uwagi na spory i tarcia wewnątrz wspólnoty oraz przeciętny obecnie poziom aktywności obywatelskiej mieszkańców – nie znajduje pełnej manifestacji w praktyce (Miessen 2013; Zielińska, Kraszewski 2019).

Literatura

- Adamowicz P., 2018, *Gdańsk jako wspólnota*, Gdańsk: słowo/obraz terytoria.
- Anderson B., 1997, *Wspólnoty wyobrażone: rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy.
- Archer M., 1985, *The Myth of Cultural Integration*, *The British Journal of Sociology*, no. 33(3), s. 333–353.
- Beck U., Beck-Gernsheim E., 2002, *Individualization. Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*, London: Sage.

- Bellah R.N. *et al.*, 2007, *Sklonności serca. Indywidualizm i zaangażowanie po amerykańsku*, Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Bierwaczonok K. *et al.*, 2017, *Miasto, przestrzeń, tożsamość. Studium trzech miast: Gdańsk, Gliwice, Wrocław*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Blokland T., 2017, *Community as Urban Practice*, Cambridge: Polity Press.
- Brzozowska B., 2017, *Miejskie tłumy. Miasto i wspólnotowość w dobie sieciowej współpracy*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Castells M., 2013, *Sieci oburzenia i nadziei. Ruchy społeczne w erze internetu*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Ciechorska-Kulesza K. *et al.*, 2019, *Współczesne oblicza tożsamości gdańszczan*, Gdańsk: Instytut Kaszubski.
- Dudek K., Sikora S., 2018, *Pustynia kulturalna? Siedem szkiców o działaniu na Grochowie*, Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Erbel J., 2009, *Miejska wspólnota ludzi i nie-ludzi*, Kultura Popularna, nr 2, s. 40–47.
- Fedas A., Siciarek M., Olech P. (red.), 2016, *Model Integracji Imigrantów*, Gdańsk 2016.
- Frysztański K., 2018, *Kryzys i odnowa miejskiej wspólnoty-społeczności lokalnej*, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, t. 19(1), s. 15–33.
- Giza A., Głowacka-Grajper M., Urbańska S., 2012, *Mieszkańcy Polski* [w:] A. Giza, M. Sikorska (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Grabkowska M. *et al.*, 2015, *Przemiany społeczno-przestrzenne Śródmieść pod wpływem procesów gentryfikacji* [w:] J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz (red.), *Procesy gentryfikacji w obszarach śródmiejskich wielkich miast na przykładzie Warszawy, Łodzi i Gdańska*, t. CLXV, Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Hall S., 1992, *The Question of Cultural Identity* [w:] S. Hall, T. McGrew, D. Held (eds.), *Modernity and its Futures*, Cambridge: Polity.
- Harvey D., 2012, *Bunt miast: Prawo do miasta i miejska rewolucja*, Warszawa: Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana.
- Horgan M., 2018, *Territorial Stigmatization and Territorial Destigmatization: A Cultural Sociology of Symbolic Strategy in the Gentrification of Parkdale (Toronto)*, *International Journal of Urban and Regional Research*, no. 42(3), s. 500–516.
- Hunter A., 1974, *Symbolic Communities: The Persistence and Change of Chicago's Local Communities*, Chicago: University of Chicago Press.
- Huron A., 2018, *Carving Out the Commons. Tenant Organizing and Housing Cooperatives in Washington, D.C.*, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Janoschka M., Sequera J., 2016, *Gentrification in Latin America: addressing the politics and geographies of displacement*, *Urban Geography*, no. 37, s. 1175–1194.
- Jaskułowski K., 2012, *Wspólnota symboliczna. W stronę antropologii nacjonalizmu*, Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra.
- Juskowiak P., 2015, *Przestrzenie wspólnoty. Filozofia wspólnotowości w perspektywie badań nad miastem postindustrialnym*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Klekotko M., 2018, *Praktyki wspólnotowe w ponowoczesnym mieście: w poszukiwaniu nowej perspektywy*, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, t. 19(1), s. 209–229.
- Kłopot S.W., Trojanowski P., 2018, *Wielkomiejskie wspólnoty*, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, t. 19(1), s. 117–135.

- Kłosowski W., 2013, *Umiejętność debatowania kluczową kompetencją XXI wieku* [w:] M. Skrzypek (red.), *Budowa wspólnot lokalnych – jakich kompetencji potrzebuje, a jakich uczy?*, *Wolność i Solidarność*, nr 48, Gdańsk: Instytut Badań nad Gospodarką Rynkową.
- Kossakowski R. et al., 2018, *Równość niejedno ma imię i rodzi opory. Kontrowersje i punkty konfliktu wokół Modelu na rzecz Równego Traktowania w Gdańsku* [w:] W. Kuligowski (red.), *Miejsca oporu. O kontrkulturach kultury polskiej*, Poznań: Stowarzyszenie Czasu Kultury.
- Kowalewski M., 2016, *Protest miejski. Przestrzenie, tożsamości i praktyki niezadowolonych obywateli miast*, Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos.
- Kowalewski M., 2018, *Względność i ulotność miejskiej wspólnoty*, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, t. 19(1), s. 54–66.
- Kubicki P., 2012, *Miasto palimpsest i miasto labirynt. Przykład współczesnego Wrocławia i Krakowa* [w:] T. Maślanka, K. Strzyczkowski (red.), *Między rutyną a refleksyjnością. Praktyki kulturowe i strategie życia codziennego*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lefebvre H., 2012, *Prawo do miasta*, *Praktyka Teoretyczna*, nr 5, s. 183–197.
- Maffesoli M., 2008, *Czas plemion. Schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Marcińczak S., Sagan I., Stępnia M., 2015, *Specyfika procesów gentryfikacji w Śródmieściach Warszawy, Łodzi i Gdańska* [w:] J. Jakóbczyk-Gryszkiewicz (red.), *Procesy gentryfikacji w obszarach śródmiejskich wielkich miast na przykładzie Warszawy, Łodzi i Gdańska*, t. CLXV, Warszawa: Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju PAN.
- Marcuse P., 2009, *From critical urban theory to the right to the city*, *City. Analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, no. 13(2–3), s. 185–197.
- Marody M., 2014, *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mergler L., Poblócki K., Wudarski M., 2013, *Anty-Bezradnik przestrzenny: prawo do miasta w działaniu*, Warszawa: Fundacja Res Publica im. H. Krzeczakowskiego.
- Miessen M., 2013, *Koszmar partycypacji*, Warszawa: Fundacja Nowej Kultury Bęc Zmiana.
- Mikołajewska B., 1999, *Zjawisko wspólnoty (wybór tekstów)*, New Haven: The Lintons' Video Press.
- Nawratek K., 2008, *Miasto jako idea polityczna*, Kraków: Korporacja Ha!art.
- Neal S., Walters S., 2008, *Rural Be/longing and Rural Social Organizations: Conviviality and Community-Making in the English Countryside*, *Sociology*, no. 42(2), s. 279–297.
- Niziołek K., 2012, *Miejskie „laboratorium” wielokulturowości. Socjologiczno-fotograficzna próba obserwacji relacji międzykulturowych w przestrzeni publicznej Białegostoku*, *Pogranicze. Studia Społeczne*, nr 20, s. 67–107.
- Nowicka M., 2015, *Kategoria miejsca a prawo do miasta i obywatelstwo miejskie*, *Animacja Życia Publicznego. Zeszyty Centrum Badań Społeczności i Polityk Lokalnych*, nr 3(20), s. 7–9.
- Obracht-Prondzyński C., 2018, *Wielokulturowe Pomorze. Wielokulturowy Gdańsk. Szkice z pogranicza*, Gdańsk: Instytut Kaszubski.
- Olcoń-Kubicka M., 2009, *Indywidualizacja a nowe formy wspólnotowości*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

- Phillipson C., 2007, *The 'elected' and the 'excluded': sociological perspectives on the experience of place and community in old age*, Ageing & Society, no. 27, s. 321–342.
- Plyushteva A., 2009, *The Right to the City and Struggles over Urban Citizenship: Exploring the Links*, Amsterdam Social Science, no. 1(3), s. 81–97.
- Puymbroeck Van N., Blondeel P., Vandevordt R., 2014, *Does Antwerp Belong to Everyone? Unveiling the Conditional Limits to Inclusive Urban Citizenship*, Social Inclusion, no. 2(3), s. 18–28.
- Rewers E., 2018, *Zamiast wspólnoty*, Miscellanea Anthropologica et Sociologica, t. 19(1), s. 67–80.
- Sagan I., 2017, *Miasto. Nowa kwestia i nowa polityka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Sennett R., 2018, *Building and Dwelling. Ethics for the City*, London: Allen Lane.
- Socha R., 2018, *Cudzoziemiec w polskim mieście*, Polityka, 31.07.2018.
- Springer F., 2016, *Miasto Archipelag. Polska mniejszych miast*, Kraków: Karakter.
- Śliz A., Szczepański M.S., 2018, *Miejskie wspólnoty i stowarzyszenia. Próba portretu socjologicznego*, Miscellanea Anthropologica et Sociologica, t. 19(1), s. 34–45.
- Tepperman L., 2010, *The Sense of Sociability. How people overcome the forces pulling them apart*, Oxford: Oxford University Press.
- Wellman B., 1982, *Studying personal communities in East York. Research Paper no. 128*, Toronto: Centre for Urban and Community Studies, University of Toronto.
- Wellman B., 1996, *Are personal communities local? A Dumptarian reconsideration*, Social Networks, no. 18(4), s. 347–354.
- Załęcki J., 2003, *Przestrzeń społeczna Gdańska w świadomości jego mieszkańców. Studium socjologiczne*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Załęcki J., 2015, *Tożsamość Gdańska oraz postawy obywatelskie jego mieszkańców w perspektywie zmiany społecznej* [w:] S. Bykowska, E. Kizik, P. Paluchowski (red.), *Rządzący i rządzani. Władza i społeczeństwo Gdańska od średniowiecza po współczesność*, Gdańsk: Wydawnictwo Muzeum Historyczne Miasta Gdańska.
- Zielińska E., Kraszewski D., 2019, *Narzędzia partycypacji lokalnej w Polsce w latach 2014–2017*, Warszawa: Fundacja im. Stefana Batorego.
- Ziółkowski M., 2008, *Indywidualizm a działania wspólnotowe w Polsce na początku XXI wieku* [w:] J. Mucha, E. Narkiewicz-Niedbalec, M. Zielińska (red.), *Co nas łączy, co nas dzieli?*, Zielona Góra: Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego.